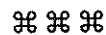


ד"ר דני רביב

## כנגד ארבעה בנים דיברה תורה - הפקת לקחים חינוכיים

### ראשי-פרקים

א. פסוקי התורה כמודל חינוכי	1. ההבדל בין חז"ל לתורה
ב. עקרונות חינוכיים הנלמדים ממבנה הפרק	2. "העברה לימינו"
ג. עקרונות ברמת ההכשרה להוראה	3. הסקת מסקנות אודות השקפת עולם חינוכית
1. ניתוח פרשני ככלי לחשיפת העקרונות	4. עקרונות השונות
2. הצגת עקרונות ברמת המוסד המכשיר	5. עקרונות הנלמדים מ"סוגיית הבן החכם"
ד. כנגד ארבעה בנים דברה תורה	ו. סיכום ומסקנות
1. חז"ל	1. השונות
2. תורה	2. מסקנות מדוגמת ארבעת הבנים
3. שאלות העולות מהשוואת דברי חז"ל לפסוקי התורה	3. מסקנות משיטת הלימוד
ה. עקרונות החינוכיים העולים מהשוואת דברי חז"ל לפסוקי התורה	



### א. פסוקי התורה כמודל חינוכי

מאמר זה מציג התבוננות במקורות היהדות בעיניים חינוכיות: לא רק הסתכלות המחפשת ידיעת הנאמר והבנתו, אלא גם התבוננות מתוך עניין ומגמה להתעשר בעקרונות חינוכיים סמויים המצויים לדעתנו במקורות. לשם המחשת גישתנו נדגים כאן זיהוי עקרונות חינוכיים מתוך מקורות היהדות - בעיקר מהתורה. ההנחה המונחת ביסוד המאמר היא שניתן (ואף ראוי) לחשוף עקרונות חינוכיים מתוך מקורות היהדות בכלל ומהתורה בפרט. נתמקד בדוגמא בה משולבים עקרונות בשתי רמות:

- (א) ברמת המוסד המכשיר (להלן: **עקרונות הכשרה להוראה**): כיצד להכין תוכנית הכשרה? מה יכולים מורי המורים ללמוד מהמקורות אודות דרכי הכשרת מורים?
- (ב) ברמת המורה המתכשר (להלן: **עקרונות הוראה**): כיצד להורות? מה יכול המורה ללמוד מהמקורות אודות דרכי ההוראה?<sup>1</sup>

<sup>1</sup> קיימת חפיפה רבה בין שתי הרמות, וניתן להעביר עקרונות מאחת לחברתה. למעשה היחס שביניהן הוא יחס של "הכלה": הכשרת מורים "מכילה" את פעולת ההוראה שאותה יבצעו המורים, שכן היא בעצמה פעולת הוראה אך תכניה עוסקים בפעולת ההוראה, ולכן כל הקיים

הדוגמא בה נשתמש במאמר זה היא מפרקים יב, יג שבחומש שמות (פרשת בא) העוסקים בשלב ההדרכה הראשוני של הקב"ה את עם ישראל בצאתו ממצרים - כיצד מתחיל תהליך החינוך למצוות ע"י נותן התורה. בשלב זה בולטים שני עניינים:

- (א) התייחסות לאופן שבו משה מקבל את דבר ה' ומטפל בו לשם העברתו לעם, ובלשונו: "כיצד מקבל משה רבנו את חומר הלימודים מהקב"ה הקובע את תוכנית הלימודים מבחינת החומר", וכיצד משה "מגבש ומכין תוכנית הכשרה" המעבירה את החומר לזקני ישראל מנהיגי הדור (על מנת שיעבירוהו למורים-ההורים המחנכים את ילדיהם).
- (ב) התייחסות ל"תכני ההכשרה אותם יקבלו המורים" - הדרכת ההורים בחינוך בניהם מדור לדור.

בעוד שהעניין הראשון יעסוק בתרגום ה"חומר" (הנמסר מהקב"ה) לכדי גיבוש תוכנית הכשרה - עקרונות הכשרה להוראה - העניין השני יתמקד בעקרונות הוראה שעניינם הוא אופן ההיערכות להעברת "החומר" לאוכלוסייה המיועדת לקבלו ולבצעו: כיצד צפוי ש"החומר" יתקבל אצלם. בשפה החינוכית של ימינו נוכל לומר, שהעניין השני עוסק בחשיבות נתינת הדעת מצד המורים לתופעת השונות אצל התלמידים, וההתחשבות הנדרשת, בעת העשייה החינוכית, במציאות בה תופעת השונות תופסת מקום משמעותי בשדה החינוך. בהקשר זה נצביע על עקרונות הוראה, אשר לדעתנו מצויים בתורה בפרקים הנ"ל.

לשם הבלטת הקשר בין המצוי לדעתנו בכתוב מבחינה חינוכית לבין העקרונות החינוכיים הניתנים להילמד, נשלב באופן הצעת הדברים גם (כפי שהחילונו כבר לעיל) שימוש בהתנסחות הלקוחה בשפתנו החינוכית כיום. המאמר ערוך בשלושה שלבים. בכל שלב נציג הדגמת זיהוי עקרונות חינוכיים. בשלב הראשון נציג ניתוח ראשוני של המקורות, ונצביע על עקרונות כלליים המשמשים גם ברמת ההכשרה וגם ברמת ההוראה. בשלב השני נתמקד בהצגת עקרונות ברמת ההכשרה להוראה; ובשלב השלישי - עקרונות ברמת ההוראה. בכל שלב נצביע על הדרכים והשיטות שעל פיהן אנו חושפים את העקרונות. לבסוף נסכם את עיקרי הדברים תוך הצבעה על מסקנות.

עקרונית ברמת השנייה (רמת ההוראה) ניתן להעבירו לרמה הראשונה (רמת ההכשרה להוראה) ולא להיפך: מורי המורים מדגישים למתכשרים כיצד להורות, ואין זה תוכן ההוראה שאותו ילמדו המורים (אא"כ מדובר על הדרכת תלמידים לשמש כחונכים או כמדריכים).

### ב. עקרונות חינוכיים הנלמדים ממבנה הפרק

בפרשת בא (שמות פרקים יב, יג) מתחילה הדרכת הקב"ה את עם ישראל לחיי תורה ומצוות ע"י משה רבנו. לפנינו הזדמנות לעקוב במבט חינוכי אחר האופן שבו הקב"ה מדריך ומחנך את עם ישראל. "השיעור הראשון בתורה שמקבל משה רבנו מהקב"ה" עוסק בהלכות הפסח. הוא מורכב משני נושאים:

(1) דיני קרבן פסח - לאותה שעה (יב,א-יד).

(2) דיני חג המצות - לדורות (יב,טו-כ).

לאחר מכן (יב,כא-כו) הולך משה רבנו - "מקבל השיעור מפי הקב"ה" - ומלמד כמורה את זקני ישראל. הוא מלמדם בשלב זה רק את הנושא הראשון, דיני קרבן הפסח. מיד לאחריו יתואר אופן ביצוע אירוע יציאת מצרים. ניתן כאן לזהות עקרון חינוכי (המתאים לכל אחת משתי הרמות - הכשרת מורים והוראת תלמידים): **משה "מפצל את החומר"** על מנת להעבירו - לא בבת אחת "בכדי להעמיס", אלא במנות מנות - בשלבים. עקרון זה יסודו בהתחשבות ביכולת הקליטה של התלמידים את החומר הנלמד. כיום מפותחת מאד בשדה החינוך התודעה החינוכית בנוגע לחשיבות הענקת המענה הפרטני החולם, בהתאם ליכולת הריכוז בלמידה ממושכת.<sup>2</sup> ההפסקות מאז ומתמיד נתפסו כחלק הכרחי ממערך היום הבית-ספרי, וכנחוצות להשבחת הלמידה. מעשהו של משה משמש דוגמא עתיקה לשימוש בעקרון אפיון הלומדים והתחשבות בהם.

לאחר "השיעור הראשון", שיעור בו נמסר לעם רק נושא אחד, מתואר בתורה (יב,כח-מב) ביצוע בפועל של יציאת מצרים. לאחר תאור יציאת מצרים (פרק יג), "מקבל משה שיעור נוסף": הלכות קידוש בכורות. שיעור זה, המתבטא בפסוק אחד: "קדש לי כל בכור פטר כל רחם בבני ישראל באדם ובבהמה לי הוא" (יג,ב), מהווה את הנושא השלישי שאמור משה ללמד את בני ישראל - (3) קידוש בכורות. שיעור זה ניתן למשה מאת הקב"ה לאחר שבני ישראל עברו את חוויית היציאה ממצרים, ולפני "שהספיק" משה ללמד את הנושא השני של "השיעור הראשון" שניתן למשה טרם יציאתם ממצרים - דיני חג המצות לדורות. ניתן כאן לזהות עקרון חינוכי נוסף (המתאים אף הוא לכל אחת משתי הרמות הנ"ל): **התלמידים עברו חוויה היכולה לשמש הכנה טובה ורקע הולם להמשך רלוונטי ויעיל של קבלת החומר החדש**. רבות מדובר בספרות החינוך על חשיבות

2 כגון שיטת החוראה המותאמת (הוראה יחידנית). ראה: או"פ, (1991), הוראה מותאמת (יחידנית) - מקראה, ת"א.

ההתייחסות לידע הקודם של התלמידים בטרם ניגשים להוסיף להם ידע.<sup>3</sup> כן מודגש העיקרון לפיו האופן בו הלומד יקלוט חומר חדש (אשר בעטיו יתחוללו בו שינויים ברמת העמדות ועצוב אישיותו) מותנה בהתאם למצוי בו כבר. משה רבנו ניגש ללמד את השיעור השני (נושא מספר 3 - קידוש בכורות [יג,יא-טז]) לא לפני שהוא מלמד את הנושא השני של השיעור הראשון (נושא מספר 2 - דיני חג המצות [יג,ג-י]). בכך דואג משה להשלים קודם את אשר ניתן לו מהקב"ה (לפני יציאת מצרים) ועדיין לא מסרו לעם. כאן ניתן להצביע על עקרון חינוכי שלישי (המתאים אף הוא לכל אחת משתי הרמות הנ"ל): משה רבנו שומר על הסדר המקורי בו "קיבל את החומר מהקב"ה". שמירה על הסדר המקורי בהוראת התכנים יסודה בחשיבות הקבלה העקרונית של תוכנית הלימודים (של כל מקצוע) כפי שהיא (אא"כ המצב החינוכי לימודי מחייב התאמה ושינויים מהותיים). תוכנית הלימודים הינה פרי השקעת מחשבה בתכנון ועיצוב מהלך הלמידה, וראוי לה כי תשמש בסיס מכוון לתהליך ההוראה במקצוע.

### ג. עקרונות ברמת ההכשרה להוראה

צעת ניגש להציג את העקרונות הניתנים להילמד ברמת המוסד המכשיר - עקרונות ההכשרה להוראה. לשם חשיפתם, ניעזר בניתוח פרשני, ובו נפתח:

1. ניתוח פרשני ככלי לחשיפת העקרונות

פעולה זו תכלול השוואות לשם איסוף נתונים אודות אופני הצעת שלושת הנושאים, אותם מסר ה' למשה ומשה לעם - קרבן פסח, חג המצות וקידוש בכורות. בעקבות הניתוח פרשני מתבררות הנקודות הבאות:

1. תופעת החזרות - הכפילות: התורה מציגה כל נושא (משלושת הנושאים) פעמיים: גם כיצד ה' מעביר למשה את הנושאים, וגם כיצד מעביר משה לבני ישראל. זאת, במקום ל"חסוך" תאור נוסף ע"י הסתפקות בציון העובדה שמשה אמר לעם את אשר מסר לו ה'.<sup>4</sup> תופעת החזרות מעוררת שאלה

3 כגון התאוריה של פיאזיה, שלפיה קיימים מבנים קוגניטיביים באדם, שאותם כינה סכימות, המשמשות בסיס ותשתית להמשך הלמידה. ראה סיכום תמציתי: בר אל, צ' (1996); פסיכולוגיה חינוכית. רכס, אבן יהודה, עמ' 115 - 116.

4 כמצוי לרוב בתורה, כגון: "ויורד משה אל העם ויאמר אליהם" (שם' יט,כה) ללא חזרה על דברי ה'.

- בסיסית: למה התורה האריכה במקום (שלכאורה) היה ניתן (ואולי ראוי) לקצר?
2. תופעת החזרות מספקת **בסיס השוואתי**, המלמד על הבדלים בין אופני הצעת הנושאים ע"י ה' למשה, לבין אופני הצעת הנושאים ע"י משה לעם. בכך נפתרת במידת מה השאלה הקודמת, אך נוצרת בעיה חדשה - **תופעת הסתירות** (או תופעת ההבדלים המשמעותיים).
3. שימת לב להבדלים בכל אחד משלושת הנושאים - קרבן פסח, חג המצות, וקידוש בכורות - חושפת מהלך עקבי של משה רבנו. בעת "הגשתו את החומר למורים" (לזקני העם או לעם כהורים שילמדו את בניהם) "מוסיף" משה **בכל אחד משלושת הנושאים הנ"ל שני עניינים שלא נזכרו בעת תאור את הניתן לו מה'** - **אותם שני עניינים בכל נושא**: האחד - איזכור **סביבת הביצוע**, המקום בו עם ישראל יצטרך לקיים הלכה למעשה את שלושת הנושאים הנ"ל - ארץ ישראל;<sup>5</sup> והשני - **הקשיים הצפויים**, אותם ראוי שהמורים וההורים יצפו מראש בעת המפגש של הלומדים עם החומר החדש. קשיים אלו יצופו ויעלו בשאלות ובקושיות שיוצגו מן הסתם ע"י השומעים הצעירים. בעקבות קושיות הבנים מציע משה תשובות שההורים-המורים יוכלו לתת לילדיהם-תלמידיהם. בעוד הקב"ה לימד את משה רק את התכנים - גופי הידע עצמם - ארגנם משה מחדש על מנת להופכם מוכנים להגשה, בבחינת "ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם". ארגון זה חייב את משה להשלים פרטים נחוצים כדוגמת שני העניינים הנ"ל - סביבת הביצוע והצעת דרכי התמודדות בקשיים צפויים.

2. הצגת עקרונות ברמת המוסד המכשיר

בעקבות ניתוח פרשני זה נוכל להצביע על מספר **עקרונות ברמת המוסד המכשיר**: ראשית, משה הראה לנו שהוא "**תרגם**" את דבר ה' ל"**תוכנית הכשרה**", בהוסיפו ("השלימו") ו"באירגונו מחדש" את החומר טרם "הורדתו" לציבור "הלקוחות". שנית, הוא הראה לנו **כיצד להנחות את המתכשרים** להוראה - מבחינת התכנים. בדוגמא הנ"ל, משה "הסב את תשומת ליבם של המורים" (זקני ישראל/העם - ההורים, הם המופקדים על חינוך הדור הבא,

5 בנושא הראשון - קרבן פסח: "והיה כי תבואו אל הארץ" (יב,כת); בשני - חג המצות: "והיה כי יבאך ה' אל ארץ הכנעני... (יג,ה); ובשלישי - קידוש בכורות: "והיה כי יבאך ה' אל ארץ הכנעני (יג,יא).

אותם ישלח משה ל"מסור הלאה את החומר", לכך שיש לתת את הדעת להשלמת פרטים מציאותיים כדוגמת סביבת קיום המצוות. כלומר, להציע את החומר באופן שיוכל להתקבל בקלות ע"י השומעים: קבלת תמונה שלמה ומעשית של הנדרש, החוסכת בין היתר שאלות השלמה שישאלו התלמידים.<sup>6</sup> כמו כן העלה משה בפניהם את הקשיים הצפויים בעת ההוראה.<sup>7</sup> מורי המורים יכולים ללמוד מכאן עקרון הוראתי חינוכי, שלפיו יש לתת כלים דידיקטיים למתכשרי ההוראה, כגון אימוץ "תורת השאלות" - סגנון הוראה הבנוי הן על "הזמנה של לכתחילה", היינו יצירת גירוי ועניין לשאלות מצד התלמידים, בד בבד עם טיפוח רגישות להתייחסות שבדיעבד - נתינת הדעת לשאלות שיעלו התלמידים. ובכך לנצל את השאלות המזדמנות, על מנת להפוך את ההוראה להוראה יעילה יותר, רלוונטית, תוך קיום תקשורת ודיאלוג מתוך יחס אישי.

#### ד. כנגד ארבעה בנים דיברה תורה

1. חז"ל

נעבור להציג את העקרונות הניתנים להילמד ברמת ההוראה. נפתח בעיון בסוגיית 'כנגד ארבעה בנים דיברה תורה'. מצינו בהגדה של פסח: כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול: נציג את המשך דברי חז"ל בטבלה (ציטוט לשון התורה - מודגש):

התשובה - ציטוט התורה (בתוספת הסבר) או הצעת חז"ל	הקדמה לתשובה	השאלה כפי שהיא בלשון תורה (עם תוספת חז"ל)	הקדמה לשאלה	הבן השואל
כהלכות הפסח אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן	ואף אתה אמור לו	מה העדות והחקים והמשפטים אשר צווה ה' אלקינו אתכם?	מה הוא אומר?	חכם

6 ניתן לאמץ עקרון חינוכי זה בחסתייגות: אולי לעיתים ראוי להגיש את החומר באופן חלקי ולא מושלם, כדי לעורר את התלמידים לשאול. במאמר זה לא אתייחס לדרכי אימוץ העקרונות החינוכיים היכולים להילמד מתוך המקורות, אלא רק אצביע על אפשרות קיומם ושניתן באמצעות כלי עיון "לשולפם".

7 היערכות שכזאת אופיינית למשה: כבר בעת שליחונו הראשונה הוא צופה את הקשיים ומשרטט לפני הקב"ה את השאלות שהוא צפוי להישאל במפגשו הראשון עם העם: "ואמרו לי מה שמו, מה אומר אליהם" (ג,ג); "ויהו לא יאמינו לי ולא ישמעו בקולי..." (ד,א).

השאלה הבן	הקדמה לשאלה	השאלה כפי שהיא בלשון תורה (עם תוספת חז"ל)	הקדמה לתשובה	התשובה - ציטוט התורה (בתוספת הסבר) או הצעת חז"ל
רשע	מה הוא אומר?	מה העבודה הזאת לכם? פירוש השאלה - מדרש חז"ל: לכם ולא לו ולפי שהוציא עצמו מן הכלל כבר בעיקר	ואף אתה הקהה את שיניו ואמור לו	בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים פירוש התשובה - מדרש חז"ל: לי ולא לא אילו היה שם לא היה נגאל
תם	מה הוא אומר?	מה זאת?	ואמרת אליו	בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים
ושאינו יודע לשאול			את פתח לו שנאמר	והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים
<p><b>פירוש התשובה - מדרש חז"ל:</b> והגדת לבנך יכול מראש חדש? תלמוד לומר ביום ההוא אי ביום הוא יכול מבעוד יום תלמוד לומר בעבור זה בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מנחים לפניך</p>				

## 2. תורה

השוואה מלמדת על הבדלים בין הצגת חז"ל את ארבעת הבנים לבין הנאמר בתורה. נשים לב לתוכן השאלה ולהקשרה, וכן לצורת הצגתה בלשון התורה. להלן נציג כל יחידת שו"ת ("יכל בן") לפי סדר הופעת השאלות בתורה [בתורה אין "בנים", אלא שאלות הבן בהקשרים שונים], ולפי ארבעה רכיבים:

(1) אופן הצגת השואל; (2) תוכן שאלתו; (3) אופן הצגת המשיב; (4) תוכן תשובתו.

הקשר הכתוב ("הבן")	(1) אופן הצגת השואל	(2) תוכן שאלתו	(3) אופן הצגת המשיב	(4) תוכן תשובתו
קרבן פסח [ירשע"י] שמות יב, כה-כו) והיה כי תבואו אל הארץ אשר יתן ה' לכם כאשר דבר ושמרתם את העבודה הזאת	והיה לי יאמרו אליכם בניכם	מה העבודה הזאת לכם?	ואמרתם	זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל ויקד העם וישתחוו.

(4) תוכן תשובתו	(3) אופן הצגת המשיב	(2) תוכן שאלתו	(1) אופן הצגת השואל	הקשר הכתוב ("הבן")
בעבור זר עשה ה' לי בצאתי ממצרים.	והגדת לבנך ביום ההוא לאמר			חמץ ומצה [ישאינו יודע לשאול] (שמות יג, ו-ח) שבעת ימים תאכל מצות וביום השביעי חג לה'. מצות יאכל את שבעת הימים ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאור בכל גבולך.
בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים: ויהי כי הקשה פרעה לשלחנו ויחרג ה' כל בכור בארץ מצרים מבכור אדם ועד בכור בהמה על כן אני זבח לה' כל פטר רחם הזכרים וכל בכור בני אפדה.	ואמרת אליו	מה זאת?	והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר	פדיון בכורות [י'תם"] (שמות יג, יב-טו) והעברת כל פטר רחם לה' וכל פטר שגר בהמה אשר יהיה לך הזכרים לה'. וכל פטר חמר תפדה בשה ואם לא תפדה וערפתו וכל בכור אדם בבניך תפדה.
עבדים היינו לפרעה במצרים ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה... ויתן ה' אותות ומופתים גדולים ורעים במצרים בפרעה ובכל ביתו לעינינו	ואמרת לבנך	מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם?	כי ישאלך בנך מחר לאמר	כללי - ["חכם"] (דברים ו, כ-כה) נאמר לאחר תאור מתן תורה במסגרת חזרת משה על התורה לאחר ארבעים שנה)
ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה ליראה את ה' אלקינו לטוב לנו כל הימים לחיותנו כהיום הזה. וצדקה תהיה לנו כי נשמר לעשות את כל המצוה הזאת לפני ה' אלקינו כאשר צונו.				

## 3. שאלות העולות מהשוואת דברי חז"ל לפסוקי התורה

אפיונם של חז"ל את ארבע הדמויות מתוך המקורות והשוואתו לאופן הצעת הדברים במקורות, מעוררים מספר שאלות:

1. בין חז"ל לתורה קיימים מספר הבדלים - בסדר הופעת הבנים ובפניוניהם. חז"ל העניקו לבנים פניוניהם: חכם, רשע, תם ושאינו יודע לשאול. מבחינתם מדובר בשואלים ובטיפוסים שונים. לעומת זאת התורה לא "העניקה תווים" לבנים ולא זיהתה שואלים שונים, אלא התייחסה לאותו שואל השואל שאלות שונות בהקשרים שונים וסביב נושאים שונים (שלושת הנושאים המובאים בפרשת בא - קרבן פסח, חג המצות וקידוש בכורות). בנוסף יש לברר היכן הבן הצדיק? האם הוא החכם?



- מה ניתן ללמוד מהתהליך העיוני פרשני של חז"ל בשימוש במקורות, מבחינת גיבוש עקרונות חינוכיים?
2. **"העברה לימינו"**: האם ע"פ שפתנו היומיומית ראוי לכנות תלמיד או אדם בשם "רשע"? שמא ראוי יותר להתייחס למעשיו הספציפיים של התלמיד מאשר "להדביק לו תווית"? אולי ניתן "לתרגם" את כינויי הדמויות לסוגי תלמידים היום, למשל לראות בדמות ה"רשע" את הטיפוס הביקורתי (להכעיס או שלא). מדוע יש לנקוט ביחס דוחה כלפי "הרשע" במקום לקרבו?
3. **הסקת מסקנות אודות השקפת עולם חינוכית**. האם קיימת משמעות להבדלים **בתוכן, בסגנון, במבנה ובכמות** שבין ארבעת "קטעי הבנים" מבחינת התייחסות **לארבעת הרכיבים** - (1) **הצגת השואל**; (2) **תוכן שאלתו**; (3) **הצגת המשיב**; (4) **תוכן התשובה המוצעת** - בתורה ובחז"ל? מה ניתן להסיק מאופני הסגנון והניסוח שבתורה על, למשל, טון הדיבור של השואל? האם במקורות התורה וחז"ל יש בכדי להמליץ על היחס לשואל וליחס שונה בהתאם לכל שואל? איזו **השקפת עולם חינוכית** עומדת בבסיס דברי התורה וחז"ל, שאותה ניתן לחשוף מתוך פעולת העיון והניתוח הפרשני? מה ניתן ללמוד מהשוואות בין השאלה לבין התשובה אצל כל אחד מהבנים וביניהם? להלן נתייחס לשאלות הנ"ל ונציע מסקנות חינוכיות, תוך הצבעה על עקרונות חינוכיים בנוגע לסוגיית השונות.

#### ה. עקרונות החינוכיים העולים מהשוואת דברי חז"ל לפסוקי התורה

1. ההבדל בין חז"ל לתורה

בהענקת כינויים מאפיינים לכל שואל כמייצג פרופיל מסויים ("טיפוס") של אדם, לימדונו חז"ל דרך נוספת באופן ההתייחסות לשאלה ששואל התלמיד. השאלה יכולה לאפיין במובן מסויים את השואל, לשקף את ראיית הדברים מצידו ולייצג את סוגו (במובן מסויים). "קטלוגו של השואל" על פי שאלתו (על אף היותו מכליל, ואולי מציג את השואל באופן בלתי מדוייק) מאפשר ביתר קלות איתור הסברים מקצועיים בספרות שלפיהם נוכל להבין את השואל (לסוגו) ולהתייחס אליו בהתאם. "אורך השאלה" ו"אורך התשובה" יכולים לשמש בסיס לאפיונם של השואלים ע"י חז"ל. למשל, שאלת התם היא קצרה (שתי מילים: "מה זאת?") והיא מעידה על שואל שאינו מסוגל לנסח שאלה באופן מלא וממוקד, אלא רק באופן כללי. כאן בולט העקרון לפיו יש לשים לב לצורת השאלה, ולענות בהתאם לאפיון השואל ע"פ צורת שאלתו. לעומתו, שאלת הבן החכם ("מה העדות

והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם:" היא ארוכה ומכילה עולם מושגים של אדם אינטליגנטי, היודע שקיימים סוגים של מצוות ("עדות, חוקים ומשפטים"), ושה' הוא המצווה. בהתאם לכך גם "אורך התשובה" שהוא מקבל, ארוכה מהתשובות שמקבלים שאר הבנים. העקרון הנלמד כאן הוא חשיבות ההתאמה בין המענה הראוי להינתן לשואל ובין התלמיד השואל.

בעניין סדר הבנים - בתורה הוא בהתאם להקשר בו נשאלות השאלות (דהיינו לפי סדר נושאי התוכן שאותם לימד ה' את משה ומשה לעם), ואילו בחז"ל הסדר הוא לפי מידת החשיבות או הדומיננטיות של השואלים. החכם הוא ראשון באשר הוא הבן האידיאלי; והרשע אחריו, בעבור היותו מחייב קדימות באשר להתייחסות אליו ביחס לשאר הבנים, שמא "יקלקל אחרים" (בעוד שאצל שאר שני הבנים "המענה אינו בוער" כל כך). פאן ניתן ללמוד אודות חשיבות שיקול הדעת בהצעת סדר התכנים הנלמדים.

2. "העברה לימינו"

כיצד ראוי להתייחס לגישת חז"ל המאפיינת את השואל כטיפוס עד כדי הדבקת תוית של "רשע"? שאלה זו אודות גישת חז"ל עולה על רקע ציפיות שונות: ראשית, הגישה כשלעצמה תמוחה - מדוע לאפיין באופן כולל ומכליל את השואל רק על סמך שאלה ספציפית, וכל זאת כחלק מהיערכות לענות לו? הלוא יתכן שבכך ייגרם לו עוול? שנית, גישה כזו דומה שאיננה עולה בקנה אחד עם המקובל כיום בשדה החינוך. כיום - בעקבות האווירה המודרנית והפוסט מודרנית (המעמידה את הפרט במרכז על זכויותיו מתוך ערכי השוויון והחופש) - קיימות מודעות רבה לצורך בכבוד האדם, ולצורך כיבודו של כל שואל תוך התייחסות עניינית לשאלתו, "מבלי לחדור לנשמתו"? שלישית, הרי לפי פשוטם של פסוקי התורה מוצע להתייחס לשאלת הבן באופן ענייני; מדוע הציעו אפוא חז"ל גישה שונה? מדוע הציעו לענות "לרשע" באופן הדוחה אותו, תוך אמירת תשובה שונה מזו העניינית שמובאת בתורה?

יתכן שהתורה וחז"ל מציעים שתי גישות חינוכיות משלימות, שהיחס ביניהן הוא יחס של עיקר וחריג. גישת התורה היא הגישה העקרונית, שאותה ראוי לאמץ ככלל, ולפיה יש להתייחס לכל שואל באופן ענייני לשאלתו מבלי לאפיינו. גישת חז"ל מציעה אפיק חינוכי מיוחד במקרים חריגים. קיומה משקף תפיסת עולם לפיה קיים עקרונית מקום (חריג) באפיון השואל - אפיון המבטא התייחסות תקיפה ואולי אף בוטה, עד כדי דחייתו (בבחינת "ענה כסיל כאולתו" [משלי כו,ה]), זאת כדרך של הצבת גבולות. הגישה המוצעת בתורה תואמת

ביסודה את האקלים החינוכי המקובל בתקופתנו, המתבטא במתן כבוד ויחס אישי לכל פרט ופרט, באופן המונע נזק חינוכי העלול להיגרם לתלמיד מפאת עיוות האמת וחשש הפגיעה שלא בצדק בהדבקות תווית. מקומה החינוכי של גישה חז"ל במקרה דנן היא להעניק לגיטימציה גם כיום לגישה חינוכית, שלפיה ראוי להתייחס באופן תקיף ואולי אף דוחה כלפי תלמיד הנוהג בהתנהגות בוטה, החוזרת על עצמה. לעיתים גישה זו משתלבת כחלק מהמעשה החינוכי כלפי הנוהג באופן חריג. כלפיו, אולי דווקא בגישה שכזו יש בכדי להועיל "בהעמדתו על מקומו", לצורך קידומו בעתיד. **לעיתים הדחייה, כדרך של הצבת גבולות, יכולה להוות שלב בונה בתהליך הצמיחה החינוכית.**

לחילופין או במקביל, ניתן להציע "אפיון מודרני לרשע": "הרשע" אינו רשע מבחינת ערכיו, אלא מייצג טיפוס ביקורתי. בכך מוצע "תרגום יישומי לדברי חז"ל", יישום אשר יש בו אולי כדי להקחות את היחס הפוגע בפעולת "אף אתה הקהה את שיניו". לטיפוס הביקורתי יש בהחלט מקום במרקם הסביבתי, שכן בביקורתו הוא מספק גורם מזמן לליבון ולבירור. אולי בכך נפתרת בעיית אי הימצאות "הצדיק" בין ארבעת הבנים שמציעים חז"ל. לעומת המקובל כי הבן החכם הוא הצדיק (שהרי הוא מוצג כהנגדה לבן הרשע), נוכל לפי הצעה זו לומר כי עקרונית כולם - כל הבנים הם בבחינת "בנים צדיקים" ("כל אדם חף מפשע כל עוד לא הוכחה אשמתו", בבחינת "הוזה דן את כל האדם לכף זכות"). "הרשע" הוא הטיפוס הביקורתי, שלעיתים מזלזל או נתפס בעיני המבוגרים - המורים וההורים - כתלמיד המזלזל בדרישות החברה והתרבות המיוצגות במסגרת החינוכית.

3. הסקת מסקנות אודות השקפת עולם חינוכית

השוואה בין ארבע השאלות ביחס לכל רכיב תלמדנו מספר עקרונות חינוכיים: **ברכיב הראשון** - אופן הצגת השואל, בולט ההבדל בין הבן הרשע לשאר הבנים בשתי נקודות:

- (1) לשון **רבים** ביחס ל"רשע" ("והיה כי יאמרו אליכם **בניכם**");
- (2) לשון **"אמירה"** ("והיה כי יאמרו") במקום לשון **שאלה** (כפי המצוי בנאמר בשאר הבנים - "כי ישאלך בנך").

שתי נקודות אלו מרמזות על הטיפוס השואל: הוא אינו שואל, הוא קובע! הוא אינו מתלבט, הוא יודע! הוא אומר דבריו כקובע עמדה ללא סימני שאלה! יתכן וסגנון זה מבטא אולי אף את טון שאלתו, טון המשקף זלזול (טון - העולה כפי שנראה להלן, מסגנון תוכן השאלה - "מה העבודה הזאת לכם"). הצגתו בלשון רבים משדרת כלליות וסתמיות (בבחינת "כולם אומרים"). כאן ניתן ללמוד על

חשיבותה של תשומת הלב לסגנון השאלה ושל ההקשבה לטון הדיבור בזיהוי כוונתו הסמויה של השואל תוך ירידה לכוף דעתו. עוד ניתן ללמוד, שאין למהר ולהסיק באופן מיידי כי כך מן הסתם חושבים כל התלמידים. אולי זו טענה של מיעוט, אלא שהמיעוט יכול ליצור רושם כי טענתו היא נחלת הרוב.

ביחס לרכיב השני - תוכן שאלתו - "ניתן לשמוע" גם בסגנונה טון מזלזל: "מה (פתאום) העבודה הזאת לכם?" תוכן השאלה עצמו יכול להתאים ולשמש דוגמא לטיעון מודרני הדין בעצם סוגיית מקום הקרבות בעידן המודרני - מעין התרסה כנגד "עולם מיושן". בפיו של "הבן הרשע" (אליבא דחז"ל) "הושמו טיעונים מתריסים" במיוחד כנגד תחום אשר נתפס בעיני רבים (בעיקר אנשים שאינם מאמינים ואינם שומרי תורה ומצוות) כעניין לא רלוונטי כיום ואף פרימיטיבי.

בנוגע לרכיב השלישי - אופן הצגת המשיב - בולט היחס האישי בפנייה "לשאר הבנים": "ואמרת אליי", "ואמרת לבנך", בעוד שכלפי "הבן הרשע" ניכר היחס המנוכר: "ואמרתם!" (ותו לא, במקום - "ואמרתם לבניכם"). הבחנות אלו משמשות דוגמא לעיקרון שלפיו נדרשת התאמה אישית בין השואל ושאלתו לבין המענה והיחס אותו יש להעניק מצד איש החינוך - ההורה או המורה.

ניתן לבחון הבדלים נוספים ברכיבים השונים בהשוואתם בין הבנים ולעמוד על משמעותם מבחינה חינוכית, אך נסתפק בדוגמאות שהצגנו, המייצגות, כאמור, גישה נוספת למקורות - לא רק ממבט לימודי פרשני, אלא אף ממבט חינוכי.

#### 4. עקרונות השונות

בסוגיית "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה" מצוייה הכוונה לקבלת השונים בקבוצת הלומדים. התורה וחז"ל מציגים מודלים מסויימים של שואלים, ואין למעשה תלמיד, אשר ניתן לומר עליו שהוא משקף סוג אחד של בן בלבד. בכל תלמיד קיים "שילוב של כל סוגי הבנים". ההבדל בין התלמידים הוא בשקלול יחסי המרכיבים - סוגי הבנים - מה יותר דומיננטי אצל כל תלמיד מבחינת היחס בין סוגי הבנים המצוי בו. היחס הפנימי בין סוגי הדמות משתנה אצל כל לומד מעת לעת, משיעור לשיעור, או אפילו באותו שיעור. בעצם ניתן לדבר על "שילוב דינמי של כל סוגי הבנים". התורה וחז"ל מנחים את הדור הותיק למצוא את הדרך ההולמת לשיח טוב וידידותי עם הדור החדש, להקשיב לשאלותיו ולהעניק לו מענה הולם. חלוקת הבנים (של חז"ל) בתורה לפי תחומי דעת שונים - עבודת הקרבן, הפסח ("הבן הרשע"); החגים ופסח ("שאינו יודע לשאול"); ובכורות ("הבן התם") - מלמדת אף היא על השונות בתחומי ההתעניינות או ההבנה של התלמידים. בעוד שהמענה ל"בן הרשע" הוא מענה עיוני בתורה

וביקורת ע"פ חז"ל, המענה ל"בן התם" ול"שאינו יודע לשאול" הוא **מענה המחשתי**. על הבן שהינו בבחינת "אינו יודע לשאול", ניתן לומר שהוא "מוזמן לארוחה טובה" ("בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך על שולחןך"<sup>8</sup>), והבן התם ("טיפש" לפי הירושלמי) השואל "מה זאת" הוא שומע על פעילות של עוצמה ("אקשן": "בחוזק יד הוציאנו... ויהי כי הקשה פרעה... ויהרוג..."). עצם קיומו של סוג בן "שאינו יודע לשאול" מעיד על **מחויבות איש החינוך ליזום בעצמו קשר עם החניך, ולא לצפות שהוא יפנה מעצמו ושאל**.

5. עקרונות הנלמדים מ"סוגיית הבן החכם"

נסיים בהתייחסות לנאמר על "הבן החכם" בחומש דברים (ו, כ-כח). לא בכדי בחרו חז"ל בשאלה המופיעה שם - **"כי ישאלך בנך מחר לאמר מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אתכם"** - כשאלת הבן החכם (אף שלפי הפשט חוזרת השאלה על הנאמר בשמות [שאלת הבן תם] בשינויים קלים: "והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר מה זאת"). השאלה (בחומש דברים) **מנוסחת באריכות ובמורכבות** (המבחינה בין סוגי מצוות ותחומי דעת הלכתיים), ובשל כך נתפסת כ"שאלה אינטליגנטית", לעומת שאלת התם (בחומש שמות) המתמצת בשתי מילים - "מה זאת", ביטוי לתם או לטיפש.<sup>9</sup> אף התשובה ל"בן החכם" הינה מפורטת יותר, **כיאה לתלמיד כשרוני ובעל ריכוז, המסוגל לקלוט תשובה מפורטת, והזכאי לה**.

השוואת תוכן השאלה הצפויה מצד "הבן החכם" לתוכן התשובה המוצעת לו בתורה מלמדת על **פער כפול לכאורה בין שאלתו לבין התשובה שקיבל**. בעוד שהוא שאל **שאלת מידע** ("מה") **ובתחום הלכתי** ("העדות והחוקים והמשפטים"), הוא מקבל תשובה העונה **לשאלת תכלית או סיבה** ("ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ... ויצונו ה' לעשות את כל החוקים האלה ליראה את ה' אלקינו לטוב לנו"), **ל"שאלת למה", ובתחום "היסטורי מחשבתי אמוני"** ("עבדים היינו... ויתן ה' אותות ומופתים גדולים... ואותנו הוציא משם... וצדקה תהיה לנו כי נשמור לעשות"). כיצד ניתן להסביר את הפער הכפול הזה שבין השאלה לתשובה? הבן למעשה "נרשם לקורס בהלכה", והוא מקבל בתמורה קורס אחר: "קורס בהיסטוריה ובאמונה".

8 "והגדת לבנך - שומע אני מראש חדש? ת"ל ביום ההוא. אי ביום ההוא, יכול מבעוד יום? ת"ל בעבור זה - בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך על שולחןך (מכילתא דרבי ישמעאל, בא - מסי דפסחא בא פרשה יז ד"ה והגדת לבנך).

9 כך מכונה "הבן התם" במקבילה שבירושלמי (פסחים פ"י דף לז טור ד).

נציע שתי הצעות כמענה לשאלה זו - כל אחת תבטא עיקרון חינוכי. אפשר שנוסח שאלתו היא "שאלת מה", אך הבן התכוון למעשה לשאול "שאלת למה"! שאלתו היא בעצם שאלת תכלית וסיבה - למה ה' ציווה אותנו. יתכן שנוסח שאלתו כ"שאלת מה" משקפת את היותו מתבייש או חושש לשאול באופן מפורש. זיהוי כוונתו הסמויה נחוץ לשם הענקת מענה הולם לשאלתו האמיתית, לשאלתו הסמויה שעניינה הוא בירור סיבת אמונת היהדות. העיקרון החינוכי אותו ניתן ללמוד מכך הוא, **שחשוב להקשיב היטב לשאלה, ולנסות לזהות בין שורותיה מה בעצם מתכוון השואל**. אולי - בשל היותו חושש לנסח ולהציג שאלתו באופן ישיר וכנה שמא ייחשף לדימוי לא רצוי (במקרה זה הוא עלול להיתפס ככופר שאינו מאמין שהרי כיצד בכלל הוא מעז לשאול "למה עם ישראל נבחר וקיבל מצוות?") - הוא מציג את שאלתו בגלוי במובן שונה ממה שהוא אכן מתכוון, ועלינו להסיק למה הוא מרמז. כאן ניתן להצביע על חשיבות הבנת "הפסיכולוגיה של השואל". חשובה המודעות החינוכית מצד איש החינוך באשר לטיב אופן הסתכלותו של הנער הצעיר. לעיתים יכולה השאלה להעיד על השואל; צפוי שהשואל הצעיר ישנה את סגנון שאלתו על מנת להסתיר את כוונתו; אולי משער הוא שכוונתו תפורש ע"י המבוגרים "באופן מפליל". במקרה דגן הוא שאל "שאלת מה" והתכוון ("בין השורות") ל"שאלת למה", ואכן קיבל תשובה המסבירה למה ומדוע נצטוינו במצוות.

ניתן להציע תשובה אחרת. הבן אכן התכוון ל"שאלת מה" (שאלה אינפורמטיבית אודות המצוות: "מה העדות החוקים...") כפי העולה מפשוטו של מקרא, אך התורה מנחה אותנו לא להסתפק ב"לענות בדיוק" על שאלתו, אלא **להרחיב כפי דעתו** ("לפי דעתו של בן אביו מלמד [משנה פסחים י, ד]), ולענות לו גם על שאלה שלא שאל - "שאלת למה". כאן מצוי עיקרון חינוכי לפיו אין להסתפק במענה ענייני, אלא יש לנצל את השאלה כגורם מזמן להוראה מפותחת יותר בבחינת "הוראה מחנכת": **להקנות לו בה בעת גם אמונה, בנוסף לידיע הלכתי**. למדנו כאן שחלק מהתשובה ל"שאלת מה" היא התשובה ל"שאלת למה"; ובאופן ספציפי - **חינוך למצוות מחייב בה בעת גם חינוך לאמונה!**

#### ו. סיכום ומסקנות

1. השונות

1. חשוב להכיר בשונות של כל תלמיד בעת חינוכו, ולהתייחס אליו בהתאם. כל שואל הינו ייחודי בשאלתו המעידה על ייחודיותו גם בתחומי התעניינותו.

2. יש להקשיב לשאלה - לתוכנה, לצורתה, לסגנונה, לטון שבו היא נשאלת, וכמובן להביא בחשבון את השואל, ולנסות לזהות מהי מגמתה, ולענות בהתאם בבחינת "ואמרת אליו".

2. מסקנות מדוגמת ארבעת הבנים

1. חשיבות עידוד השאלות בעשייה חינוכית. השאלות משמשות אמצעי לגירוי המאפשר למידה רלוונטית. ראוי ליצור אקלים חינוכי המזמין את התלמידים לשאול. בכך תתאפשר למידה פעילה, חווייתית ומתוך עניין.
2. לשאלות יש תפקיד ייחודי בחינוך לאמונה. אורח בה אין מקום לשאלות עלולה להצמיח דור הגדל בתחושה שאין מענה לשאלותיו והתלבטויותיו. מכאן קצרה הדרך לנטישת התפיסה האמונית ועמה את התורה ואת המצוות. התורה מלמדת אותנו שיש להעניק מענה לכל שאלה.
3. לשאלות יש תפקיד חשוב בניהול דיאלוג אנושי חינוכי. שאלות ותשובות המתאימות לשואל הינן מרכיב חשוב בתקשורת בין אבות ובנים, המאפשרת העברת המסרים של היהדות מדור לדור ברציפות. ראוי לנצל את השאלות העולות בעת העשייה החינוכית לשם פיתוח דיאלוג פורה עם התלמידים.
4. ראוי להרחיב מעבר לשאלה הספציפית, בהתאם ליכולתו של השואל לקלוט, ולנצל את שאלתו כגורם מזמן להרחבה חינוכית - בבחינת "הוראה מחנכת".
5. לעיתים יש ליזום, ולא לסמוך על כך שהתלמיד ישאל. יש תלמידים "שאינם יודעים לשאול" מחמת אדישות, חוסר עניין או אי מסוגלות לנסח שאלות.
6. הכרה בזיקה הכרחית בין הקניית ה"מה" לבין להקניית ה"למה":  
**באופן ספציפי: חינוך למצוות חייב לכלול תשתית אמונית - חינוך לאמונה.** לא רק להשקיע ב"חומר", אלא גם מעבר לו; לא רק בלימוד מצוות, אלא גם עיסוק בטעמי מצוות.  
**באופן עקרוני:** ידע יוכל להתבסס ולהיות מופנם רק כאשר הוא מלווה בהבנה - הבנת סיבות, רקע, מטרות וכדו'.

3. מסקנות משיטת הלימוד

1. במקורות משוקעים עקרונות חינוכיים. רצוי ומומלץ לחושפם.
2. התורה מדריכה כיצד להתייחס לדור הבא - במפורש (כגון בדוגמת ארבעת הבנים) או במרומז (בתיאור סיפורי, כגון חינוכם של יעקב ועשו, קנאת אחי יוסף וכדו'). יש לנסות לדלות עמדות ערכיות העומדות בבסיס סיפורי התורה.